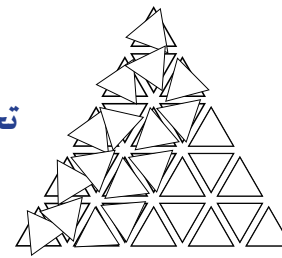

تحلیل نقش صنعت در روند تحول سکونتگاه‌ها (مطالعه موردی نظرآباد)

قدیر فیروزنیا^۱
محمد رضا ربانی^۲

دریافت: ۱۳۹۲/۱/۲۰
پذیرش: ۱۳۹۲/۶/۲۷

فصلنامه برنامه‌ریزی کالبدی-فضایی
Journal of Physical - Spatial Planning

سال اول - شماره سوم - تابستان ۹۲
شماره استاندارد بین‌المللی ۴۱۱۸-۲۳۲۲

چکیده

سکونتگاه‌های انسانی، به عنوان یک پدیده مکانی - فضایی، همواره تحت تأثیر عوامل متعدد طبیعی و انسانی هستند و پیوسته در بستر زمان تغییر می‌یابند. یکی از این عوامل تأثیرگذار، صنعت است. در ایران نیز صنعت تحولات گسترده‌ای را در جامعه، به‌ویژه تحول سکونتگاه‌ها و تبدیل روستاها به شهر، بر جای گذاشته است. در این پژوهش، تأثیر صنعت بر تحول نظرآباد بررسی شده است. نتایج تحقیق، که با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و داده‌های ثانوی استخراج شد، نشان داد که صنعت سبب توسعه کالبدی - فضایی نظرآباد شد تا از روستایی با جمعیت ۷۹۹ نفری سال ۱۳۳۵ و وسعت ۶ هکتاری، به شهری با جمعیت ۹۷۷۲۲ نفر، و وسعت ۳۵۷۴ هکتار در سال ۱۳۸۵ برسد.

کلیدواژه: صنعت، تحول، توسعه کالبدی، گسترش شهر، نظرآباد و مقدم.

۱. استادیار گروه جغرافیای دانشگاه پیام نور، نویسنده مسئول.

پست الکترونیک: gh-firouznia@pnu.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه پیام‌نور مرکز تهران.

مقدمه

در طول تاریخ انسان توانسته با اختراعات و ابتکارات خود تغییرات زیادی در زندگی و طبیعت پیرامون خود به وجود آورد. و با به‌کارگیری ابداعات و نوآوری‌ها زندگی جدیدی را برای خود فراهم نماید. برخی از این ابتکارات، همچون صنعت، نقش بسیار تعیین‌کننده‌ای در فرایند تکاملی زندگی انسان داشته و، به صورت تسلسلی، تحولات، تغییرات و ابتکارات دیگری را در پی داشته‌است.

امروزه صنعت، به عنوان اصلی‌ترین ابزار، در توسعه مناطق عقب‌مانده نقش محوری به خود اختصاص داده است. این نقش شاید بر خاسته از این واقعیت است که عوامل تولید در بخش صنعت، در مقایسه با کشاورزی، قابلیت جابه‌جایی و انعطاف‌پذیری بیشتر با شرایط و اوضاع و احوال محیطی، منطقه‌ای و ملی دارد. به همین دلیل، قطب‌های توسعه، به خصوص در کشورهای جهان سوم و خاصه در مناطقی که فاقد پتانسیل توسعه کشاورزی هستند، بر مبنای صنعت استوار می‌شوند. (سرور امینی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۲۸).

صنعت یکی از قدیمی‌ترین ابداعات بشر در تأمین نیازهای او بر حسب شرایط زمان بوده است، ولی این پدیده، تا انقلاب صنعتی، نقش اساسی و تعیین‌کننده‌ای بر تحولات سکونتگاه‌ها نداشته است. بروز انقلاب صنعتی و تغییرات ناشی از آن در گسترش کالبدی شهرها بر مسیر معابر و خیابان‌های جدید، خطوط و ایستگاه‌های راه آهن، آبراهه‌ها و خطوط کشتی‌رانی برجای گذاشته است. (شیعه، ۱۳۸۹: ۳، ۴، ۱۱). بنابراین، پیشرفت شهرنشینی و توسعه شهری، نتیجه‌ی مستقیم انقلاب صنعتی و ترقی اقتصاد سرمایه‌داری است، که نخست در کشورهای غربی و سپس در کشورهای در حال توسعه اتفاق افتاده است. (فرهمند و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۶۵).

بر این اساس، وقوع انقلاب صنعتی تحولات گسترده‌ای را در ساختار و کارکرد سکونتگاه‌ها به وجود آورد. این تحولات، به فراخور شرایط زمانی و مکانی و میزان صنعتی شدن، متفاوت بوده است. مثلاً در انگلستان در قرن نوزدهم بسیاری از مراکز جدید صنعتی، مثل منچستر و بیرمنگام، از حالت یک روستا یا یک شهر کوچک به یک شهر بزرگ تبدیل شده‌اند. (شیعه، ۱۳۸۹: ۱۵). شهرهای فرانسه در نیمه دوم قرن نوزدهم، تحت تأثیر صنعت، رشد قابل توجهی یافتند. در آلمان نیز میزان تراکم فعالیت‌های صنعتی با میزان رشد و تراکم جمعیتی - کالبدی شهرها ارتباط داشت. (همان، ۲۶).

در کشورهای در حال توسعه، با اینکه این روند با تأخیر زمانی نسبتاً طولانی و تفاوت ماهوی توأم بوده، صنعت - به عنوان یکی از عوامل تأثیرگذار - تأثیرات نسبتاً مشابه و بعضاً گسترده‌تری در تحول سکونتگاه‌ها برجای گذاشته‌است. به گونه‌ای که در سراسر جهان سوم، توسعه صنعتی در بزرگ‌ترین شهرها، سرعت بیشتری داشته و تأکید بر رشد مادرشهر و ابر شهر در اولویت بوده‌است. (گیلبرت، ۱۳۷۵: ۹۰).

در استقرار صنعت در شهرها عوامل متعددی دخالت داشته‌اند. یکی از این عوامل نقش کارآفرینان، افراد ذی‌نفوذ و قدرتمند در نظام تصمیم‌گیری است. بررسی‌های پراکنده در زمینه تحولات رخ داده در سکونتگاه‌ها و مشاهدات تجربی نشانگر نقش این‌گونه افراد در بروز تحولات و ماهیت و دامنه آن است؛ مانند نقش مقدم مراغه‌ای در توسعه مراغه و برخی سکونتگاه‌ها که زبانزد عام و خاص است و یا نقش مالک در شکل‌گیری سرمایه‌داری در یکی از روستاهای قزوین و تبدیل یک مزرعه با استفاده از اعتبارات بانکی به یک کشت و صنعت (مهدوی، ۱۳۶۱: ۵۱).

در شهرها نقش صاحبان صنایع به صورت دیگری نمود پیدا کرده است. به گونه‌ای که در بسیاری از شهرهای بزرگ، صاحبان صنایع برای نیل به کارایی و سود بیشتر، در کنار مراکز کاری خود به احداث شهرک‌های مسکونی همراه با فضاهای جنبی تجاری، ارتباطی و مانند آن دست زدند که البته به سبب هزینه‌ها، تأسیسات و سرویس‌ها در حداقل بودند. حفظ منافع مالکان سبب شکل‌گیری «شهرسازی کاربردی» شد. (محمدزاده، ۱۳۸۸: ۸۴).

تحول نظرآباد از یک روستای نسبتاً کم جمعیت به یک شهر، به نظر می‌رسد که از این روند تبعیت کرده و تحت تأثیر عوامل مختلف، از جمله کوشش آقای مقدم رخ داده است. با توجه به نکات فوق، از آنجا که مهم‌ترین اقدام مقدم تأسیس کارخانه مقدم بود، در ادامه به بررسی نقش صنعت در روند تحول این سکونتگاه پرداخته می‌شود.

در ایران چندین مطالعه در زمینه نقش صنعت در توسعه سکونتگاه‌ها - اعم از شهر و روستا - شده‌است که از آنها می‌توان به آثار شیعه (۱۳۸۶ و ۱۳۸۹)، شریفی (۱۳۸۰)، طاهرخانی (۱۳۷۹)، قانع عزآبادی (۱۳۷۷)، احمدی (۱۳۷۴) و سلیمانی (۱۳۷۲)، اشاره کرد. از آنجا که شهر تبلور کالبدی - فضایی فعل و انفعالات اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی - سیاسی است (حبیبی، ۱۳۷۵: ۲۰۵) و به عبارتی، تعیین‌فضایی این تحولات است، می‌توان نشانه‌های این فعل و انفعالات را در فرایند تحول آن جستجو و تحلیل کرد. لذا در این مقاله می‌کوشیم با نگاه متفاوتی از آثار فوق به تأثیر صنعت در روند تحولات سکونتگاهی بپردازیم و پاسخ مناسبی به این پرسش بدهیم که صنعت - با تأکید بر کارخانجات مقدم - چه تأثیری در تحول نظرآباد در طی ۵۰ ساله اخیر داشته و، هم اکنون، در این شهر صنعت چه جایگاهی دارد؟

در فرایند توسعه، صنعت اهمیت ویژه‌ای دارد و به عنوان یکی از بخش‌های پیشرو اقتصادی محسوب شده و می‌تواند موتور محرکه توسعه باشد؛ به گونه‌ای که واژه «صنعتی شدن» در ادبیات اقتصادی، کلید توسعه سریع اقتصادی است که از آن می‌توان آینده‌ای با امکانات تولیدی بهتر، افزایش فرصت‌های اشتغال، نوسازی فعالیت‌های اقتصادی و یافتن جایگاه مناسب در عرصه بین‌المللی را تحقق بخشید (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶).

تأثیرات و نفوذ صنعت در نواحی روستایی، ضمن ایجاد اقتصادی فعال، می‌تواند دارای اثرات تکاثری باشد؛ به طوری

که تجربیات کشورهای متعدد نشان می‌دهد که هر تغییر ساختاری از طریق صنعتی شدن، نه تنها نقش اقتصادی با ارزش در مناطق روستایی داشته، بلکه منجر به اقتصاد خودرانشی شده‌است. (طاهرخانی، ۱۳۸۰: ۳۴).

تا قرن بیستم سه تحول اساسی در نتیجه انقلاب صنعتی در شهرها رخ داده که عبارت‌اند از: ۱. افزایش جمعیت و تراکم آن در شهرها. افزایش جمعیت در این دوره - که غیرقابل مقایسه با دوره‌های قبلی در طی تاریخ است - و سبب شد که شهرها هم متراکم‌تر شوند و هم گسترش فضایی بیشتری بیابند؛ ۲. تحول اساسی دوم در نتیجه تغییر معیارهای انتخاب سکونتگاه جدید ناشی از تغییر شیوه‌ها و تنوع تولید به وجود آمده است. به طور مشخص، رشد و توسعه شهرها توسط فرآیندهای جذب سرمایه در صنعت و، به دنبال دسترسی آسان به مواد اولیه، انرژی، نیروی کار ارزان، بازار و حمل و نقل رخ داد و این امر نقش مهمی در ایجاد شهرهای جدید و هم‌گسترش شهرهای کوچک داشته است؛ ۳. تحول بنیادین سوم ناشی از انقلاب صنعتی مربوط به تغییراتی است که در نتیجه تغییر در سیستم حمل و نقل و وسایل حمل و نقل، از جمله قطار بخار به اتوبوس، اتوبوس به مترو و اتوبوس برقی رخ داده و سبب تبدیل شهرهای پیاده شده‌است. این تحول در ترکیب با تحولات دیگر تغییرات اساسی را در شهرها به وجود آورده است. (Emrah Altinok and Hüseyin Cengiz, 2008, p1)

بر اساس تجارب جهانی، روند توسعه منجر به شهرنشینی شد و شهرها هم از نظر اندازه و استفاده بیشتر از زمین گسترش یافتند و فرایند توسعه اقتصادی نیز سبب تغییر جمعیت روستایی به شهری شد. در مراحل اولیه توسعه، بخش کشاورزی همواره بخش غالب اقتصاد بود و، به مرور، صنعت و خدمات نقش غالب را بر عهده گرفت. (Xiangzheng Deng and et al2008p1). در مطالعه‌ای مشخص شد که در چین سرمایه‌گذاری‌های صنعتی نقش مهمی در گسترش اراضی شهری داشته است (Seto and Kaufman 2003:4). انقلاب صنعتی در طول قرن هیجدهم در اروپا و در میانه قرن نوزدهم در امریکا سبب گسترش صنعت و توسعه شهرنشینی شده‌است. (Christian Tettey 2005: p7,8).

از آنجا که در سراسر جهان صنایع به حمل و نقل وابسته است، گسترش صنعت در نواحی ساحلی سبب شده که ۶۰ درصد جمعیت جهان در نواحی ساحلی متمرکز شوند. (Cetin, 2009: 579).

نتیجه گسترش شبه مدرنیسم در ایران که پایگاه آن جامعه شهری بود، ایجاد کارخانجات صنعتی، تحول در بافت شهرها و توسعه سریع فضایی - کالبدی شهرهاست. (زیاری، ۱۳۸۲: ۱۵۳، ۱۵۴).

بین فعالیت‌های صنعتی و شهرنشینی ارتباط و همبستگی قوی وجود دارد. اگر از دیدگاه تاریخی به موضوع توجه کنیم، خواهیم دید که در هر نقطه دنیا شهرنشینی بعد از انقلاب صنعتی به سرعت توسعه یافته‌است. چه به محض

دایر شدن مناطق صنعتی، کارگران زراعی جهت کار و درآمد بیشتر به شهرها روی آورده و می‌آوردند. پس مناطق صنعتی عامل مهمی در افزایش عدد جمعیت شهرها هستند. (قره نژاد، ۱۳۸۵: ۱۲۸).

کولین کلاک، برای تکامل شهر از نظر نوع فعالیت و اشتغال سه دوره تکاملی را بررسی کرده‌است:

جامعه ماقبل صنعتی، که در این دوره قسمت اعظم جمعیت به کار کشاورزی مشغول هستند. در جامعه صنعتی، حدود ۳۰ درصد یا بیشتر از نیروی کار در تولید کالای صنعتی به کار مشغول‌اند و درصد اشتغال در کشاورزی کاهش دارد و درصد مشاغل خدماتی رو به افزایش است. جامعه فراصنعتی یا جامعه سوم که درصد اشتغال در بخش کشاورزی به زیر ۱۰ درصد می‌رسد و صنعت رو به کاهش می‌نهد و مشاغل خدماتی افزایش می‌یابد. (شیعه، ۱۳۸۹: ۶۳).

تأثیر گسترش صنایع در تحولات شهری بدین سان است؛ در آغاز، وضع و امکانات ترافیک شهر اجازه می‌دهد، فعالیت‌های صنعتی در داخل شهرها به وجود بیایند و یا در نقاطی از شهرها دایر شوند که کارگر بتواند با پای پیاده و بدون مشکل رفت و آمد کند. بعدها توسعه راه‌های شوسه و راه‌آهن این امکان را به وجود آورد که فعالیت‌های صنعتی بتوانند دورتر از شهرها تأسیس شوند که عامل مهمی در توسعه شهرها از نظر وسعت است. (قره‌نژاد، ۱۳۸۵: ۱۲۹).

بحرینی (۱۳۷۸: ۱۴۷) دلایل چندی - از جمله وجود صنایع گوناگون در شهرها، اولویت بخشی از سوی دولت مرکزی، وجود تسهیلات بیشتر برای بنگاه‌های تولیدی و وجود تقاضای بیشتر برای خدمات گوناگون - را دلیل توسعه شهرها برمی‌شمارد. در لهستان مشخص شد که مصرف فضا در شهرها و شهرهای صنعتی، به تناسب، سریع‌تر از شهرهای کوچک و کشاورزی بوده است (ژان باستی، ۱۳۷۷: ۲۴۰).

ایجاد قطب‌های صنعتی در نزدیکی شهرهای بزرگ منجر به پرتاب نیروی کار به سوی شهر از روستا و جذب بخشی از این نیرو توسط قطب‌های صنعتی شده و شهرها گسترش شتابان خود را آغاز می‌نمایند. (حبیبی، ۱۳۷۵: ۱۸۵).

اقداماتی که از دهه ۱۳۴۰ توسط بخش دولتی، شرکت‌های صنعتی بزرگ، تحت تأثیر سیاست‌های تسهیلاتی دولت انجام گرفته سبب پیدایش محورهای صنعتی ویژه‌ای شده که ضمن برعهده داشتن نقش‌های صنعتی، عمده‌ترین شهرهای جمعیتی کشور نیز محسوب می‌شوند. (شیعه، ۱۳۸۶: ۴۷). وی نتیجه‌گیری می‌کند که اغلب کارخانجات صنعتی سنگین در شهرهایی پای گرفتند که مدیریت شهری و امکانات و قابلیت‌های آن در پاسخ‌گویی به نیازهای ناشی از این تحولات همخوانی نداشته و، در نتیجه، بافت‌های خودرو، الگوهای نامناسب با محیط و حوزه‌های شهری فاقد

۱. شکویی با استفاده از مدل جان فریدمن شکل‌گیری نظام فضایی شهرها را در چهار مرحله به شرح زیر بیان می‌کند: ۱. مرحله پیش صنعتی؛ ۲. مرحله ابتدایی صنعتی شدن؛ ۳. مرحله تکامل صنعتی؛ ۴. مرحله فراصنعتی (شکویی، ۱۳۷۵: ۳۶۹ - ۲۹۸).

انسجام در برنامه‌های کاربری زمین شهری را نتیجه داده است. (همان، ۵۲).

از دیدگاه سیستمی، دخالت صنعت در سکونتگاه - روستا یا شهر - سبب تغییر ساختار و کارکرد آن شده و سیستم سکونتگاه را تغییر می‌دهد. بر این اساس حضور صنعت در یک سکونتگاه سبب افزایش فرصت‌های شغلی و درآمد اهالی می‌شود و جمعیت جوای کار سکونتگاه‌های دیگر را به سوی خود جذب می‌کند. این امر سرآغاز تحولات پی‌در پی دیگری خواهد بود که در این سکونتگاه رخ خواهد داد. پس با بهره‌گیری از نگرش سیستمی می‌توان تحولات ناشی از حضور صنعت در سکونتگاه‌ها را تبیین کرد.

با بهره‌گیری از نظریه ساختارگرایی و کارکردگرایی نیز می‌توان به تبیین نقش صنعت در روند تحول سکونتگاه‌ها پرداخت. به گونه‌ای که استقرار صنعت در سکونتگاه سبب دگرگونی ساختار و کارکرد آن می‌شود و این امر زمینه‌ساز تحولات دیگری در سکونتگاه مورد نظر خواهد شد. بررسی ادبیات موجود نیز گواه این ادعاست. به گونه‌ای که می‌توان اظهار داشت که تحول سکونتگاه‌ها بیانگر تعیین تغییراتی است که در ساختار و کارکرد این سکونتگاه‌ها رخ داده و برخی از آنها را کاملاً دگرگون کرده و ماهیت آنها را تغییر داده و بعضاً از روستا به شهر تبدیل کرده‌است.

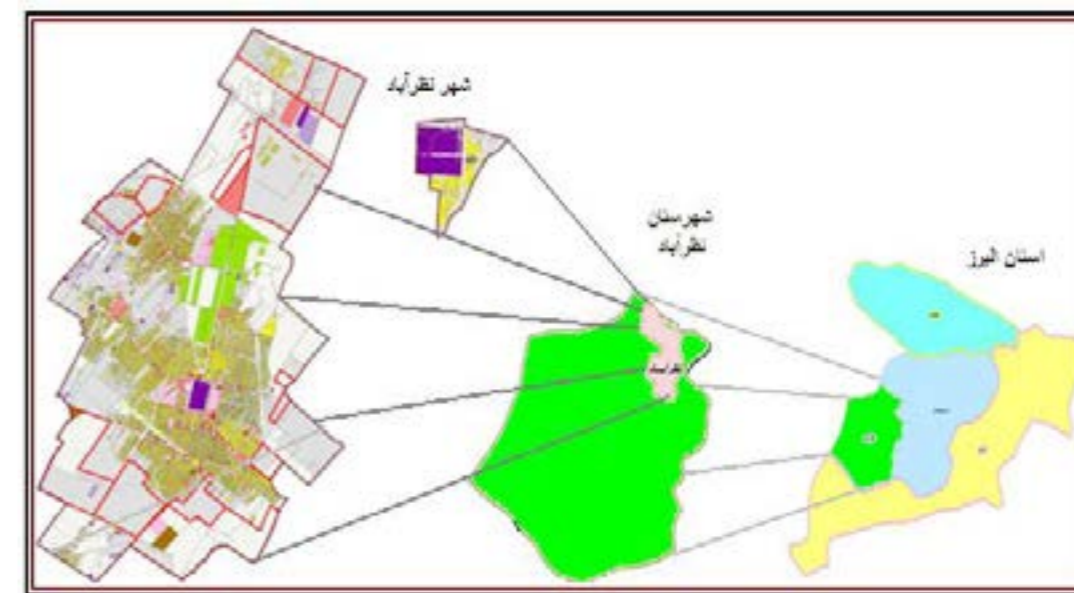
در این تحقیق با توجه به ماهیت مسئله، از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شد. داده‌های مورد نیاز با استفاده از داده‌های ثانوی و مصاحبه با افراد مسن نظرآباد و مشاهده سطح شهر به دست آمده است. در پژوهش حاضر، نقش اقتصادی (ساختار اشتغال) به عنوان کارکرد اصلی شهر و متغیر مستقل و تحولات اجتماعی و کالبدی - فضایی آن به عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده‌است. در اجرای

تحقیق از تکنیک‌های تحلیل پایه اقتصادی، تحلیل ساخت اشتغال، مدل طولی - عرضی ایزارد، تغییرات ضریب مکانی و دیگرام سه گوش استفاده شده‌است. برای تحلیل یافته‌ها نیز از نرم‌افزار Excel استفاده شده‌است.

نظرآباد با پیشینه‌ای کهن، یکی از شهرستان‌های استان جدید التاسیس البرز است. از نظر موقعیت، در طول جغرافیایی 50° تا 50° درجه و 43° شرقی و عرض جغرافیایی 35° درجه و 45° تا 36° و 3° شمالی قرار دارد. از طرف شمال به بخش مرکزی شهرستان ساوجبلاغ، از طرف جنوب به بخش اشتهارد از توابع شهرستان کرج، و از طرف شرق به دهستان‌های رامچین و سعیدآباد شهرستان ساوجبلاغ و از طرف غرب به شهرستان آبیک از توابع استان قزوین محدود است. مساحت این شهرستان ۵۷۶ کیلومتر مربع و در دشتی نسبتاً هموار واقع است. شهر نظرآباد (مرکز این شهرستان) در جنوب راه آهن و اتوبان و جاده قدیم تهران - قزوین و در ۴ کیلومتری جنوب غربی شهر هشتگرد و، همچنین، در ۸۵ کیلومتری غرب شهر تهران واقع شده‌است.

شرح و تفسیر نتایج

پیش از بیان و تفسیر نتایج پژوهش ضروری است روند تحول نظرآباد مورد توجه قرار گیرد مالک نظرآباد و همه روستاهای اطراف شخصی به نام سید علی خان بود که به عمران و آبادانی اراضی این حومه دست زد. یکی از پادشاهان قاجار، در هنگام گذر از منطقه، املاک آن را از دست مالک خارج کرد و به املاک خالصه تبدیل نمود. به مرور، بر اثر مخروبه شدن املاک، نظرآباد نیز به عنوان

شکل ۱: موقعیت منطقه مورد مطالعه روند تحول روستای نظرآباد

یکی از خالصجات در سال ۱۳۱۷ در یک مزایده به سید مصطفی کاظمی فروخته می‌شد^۲. در سال ۱۳۳۲ این روستا با حدود ۶۷ زارع و ۸۰ خانوار دامدار توسط میرزا عبدالله. مقدم خریداری شد. این اقدام نقطه عطفی است در روند تحول روستای نظرآباد؛ بدین ترتیب، توسعه نظرآباد آغاز شد. نظرآباد در این سال مثل سایر روستاها وضعیت مناسبی نداشته‌است. مقدم اظهار داشته است که در زمان خرید تقریباً این روستا هیچ بود، نه درخت زیادی در آن وجود داشت و نه آبادی چشم‌گیری، تا چشم کار می‌کرد دشت بود و در گوشه‌ای نیز خانه‌های گلی روستاییان. مصطفی بازرگان^۳ که از سوی مقدم تمامی مسئولیت عمران و آبادی نظرآباد را بر عهده داشت، اوضاع نظرآباد را این گونه توصیف می‌نماید: از بهداشت خبری نبود، مالاریا و چشم‌درد و مانند آن فراوان بود. سکنه اینجا حدود ۸ خانوار الکایی بودند که از روستای سپیدارک به اینجا آمده بودند و در پایین‌ترین سطح سواد قرار داشتند. آب زراعی نیز توسط سه قنات تامین می‌شد. این روستا دارای یک حمام خزینه نیز بوده که علاوه بر مردم نظرآباد، اهالی روستاهای ابراهیم جیل، دنگیزک، علی آباد، خواجه جمال الدین (سید جمال‌الدین) خسروآباد و شیخ حسن نیز از آن استفاده می‌کردند. روستا یک مسجد و یک دبستان چهار کلاسه مختلط نیز داشته‌است و در قسمت جنوبی نیز حدود ۴۰۰ هکتار اراضی شوره زار وجود داشت که از دور به صورت سراب دیده می‌شد^۴.

مقدم در بیان خاطراتش اظهار می‌دارد که از یکی از شهرهای ایتالیا که ماشین آلات نساجی کارخانه را خریداری کرد، آن شهر ابتدا دهکده‌ای بیش نبود و پس از تأسیس کارخانه در آن به یک شهر زیبا تبدیل شده بود. او نیز آرزوی تبدیل نظرآباد به یک شهر زیبا و آباد را در سر می‌پرورانده است^۵.

۲. بر اساس قانون فروش خالصجات اطراف طهران، مصوب ۲۰ آبان ماه ۱۳۱۶ (لمتون، ۱۳۶۲: ۴۲۷)

۳. برادر مهندس مهدی بازرگان و آباد کننده مصطفی آباد (شهر مصطفی آباد کنونی).

۴. با این حال، ملاحظه می‌شود که وضع روستای نظرآباد از بسیاری از روستاهای هم‌جوار بهتر بوده است. در این زمان در محدوده شهرستان فعلی ساوجبلاغ و نظرآباد هیچ شهری وجود نداشته و هیچ کدام از روستاها نیز به برق دسترسی نداشته‌اند.

۵. با کوشش و نفوذ مقدم و پی‌گیری بازرگان و با همکاری اهالی، اقدامات عمرانی متعددی در نظرآباد انجام داده شد، از جمله، تأسیس کارخانجات نساجی مقدم، دفتر پست و تلگراف، باشگاه ورزشی، سینما، خانه انصاف، شرکت فلاحتی، فروشگاه، مدرسه، انجمن رفاه و عمران، بانک، درمانگاه. از دیگر اقدام‌های عمرانی و اجتماعی مقدم، بازسازی مسجد جامع، راه اندازی آسیاب، ساماندهی وضعیت باغ‌ها و زراعت، احیای قنات‌ها و حفر چاه‌های عمیق، احیای اراضی شوره زار جنوب نظرآباد به وسیله مصطفی بازرگان (تأسیس روستایی به نام مصطفی آباد و پذیرش مهاجرین همدانی در این روستا)، احداث خانه برای کارگران و واگذاری آن به صورت اجاره و یا فروش با تسهیلات به کارگران، ساخت خانه معلم و چهل دستگاه ساختمان برای کارگران، برق و آب رسانی، تغییر راه ورودی نظرآباد و مانند آن. مصاحبه با اهالی مشخص کرد که مقدم بخش عمده فعالیت‌های عام‌المنفعه خود را به پشتیبانی سازمان‌های ذی‌ربط انجام داده و نقش اصلی او با استفاده از نفوذی که داشته، پی‌گیری

در ۲۷ تیر ۱۳۳۷، با تلاش مقدم، عامل اصلی توسعه نظرآباد (کارخانجات نساجی مقدم) تأسیس شد. این کارخانه با مساحتی ده هکتاره، نخستین تولید کننده فاستونی به روش جدید در ایران است که تولید خود را در سال ۱۳۳۹ با کمک کارشناسان ایتالیایی و متخصصان ایرانی آغاز کرد. مقدم در گفت‌وگویی در سال ۱۳۵۰ شمسی با عیمانوئل عافار، دانشجوی دانشگاه ملی ایران گفت که کارگران کارخانه از چهار مسیر با بیش از ۲۵ کیلومتر فاصله به نظرآباد می‌آیند: مسیر شرقی شامل روستاهای ابراهیم جیل، حسین آباد و هشتگرد، مسیر جنوبی شامل مصطفی آباد و شیخ حسن، مسیر غربی شامل قشلاق، احمدآباد و آبیک و مسیر شمالی شامل خور و هیو است. بیشتر کارگران از مسیر شرقی و غربی می‌آیند و مسیر جنوبی نیز در درجه اهمیت دوم قرار دارد. اکثر مردم روستاهای شمالی به فخرایران می‌روند. (عسگری، ۱۳۸۶: ۲۱۱ - ۲۱۵).

کارخانه مقدم در سال ۱۳۴۰ به صورت آزمایشی شروع به کار کرد و از سال ۱۳۴۲ رسماً افتتاح شد. همزمان با شروع کار کارخانه و احداث واحدهای مسکونی برای کارگران در بخش‌های مختلف شهر، تعداد زیادی از کارگران در شهر ساکن می‌شوند.

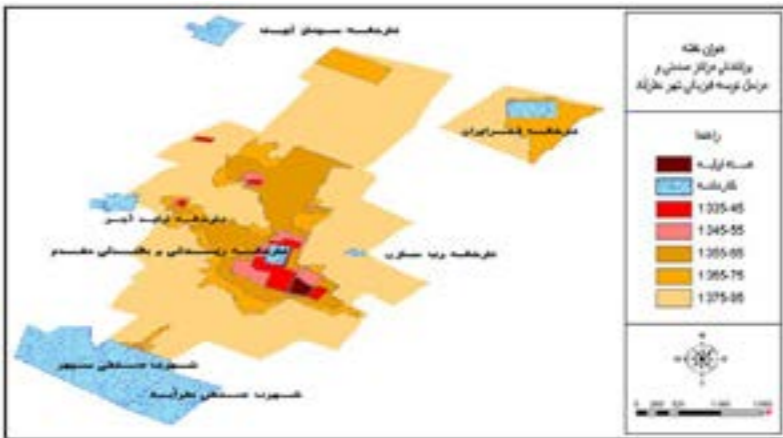
این کارخانه به دلیل سابقه و اعتبار بالا در بازار به عنوان یکی از کارخانجات شاخص در زمینه بافت فاستونی شناخته شده و در شمار صادر کنندگان این محصول (در دوره ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۰) بوده است. (ولی بیگی و همکار، ۱۳۸۳: ۱۹۵). محاسبه DRC این کارخانه بر اساس شاخص میانگین دوره در بین ۷ بنگاه مورد بررسی رتبه پنجم و، همین‌طور، از نظر ضریب تغییرات، رتبه پنجم را به خود اختصاص داده است. محاسبه مزیت نسبی بر مبنای نرخ ارز رسمی نشان داده‌است که این بنگاه فاقد مزیت نسبی است، ولی بر مبنای ارز آزاد و سبایه‌ای مزیت نسبی دارد؛ ولی روند تحولات از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۰ حاکی از کاهش توان نسبی تولید در این بنگاه بوده است. (همان، ۱۹۸).

بر این اساس، با تأسیس کارخانه مقدم و جذب مهاجرین از روستاهای اطراف، زمینه تبدیل روستای نظرآباد به شهر فراهم شده و این سکونتگاه براساس مصوبه دولت در سال ۱۳۵۸ با بیش از ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت به شهر تبدیل شد و در آن شهرداری تأسیس گردید. بدین ترتیب، روند پرشتاب گسترش فیزیکی نظرآباد آغاز شد و، به تدریج، روستاهای اطراف از جمله محمدآباد، صالح‌آباد، علی‌آباد و سیدجمال‌الدین را در خود بلعیده و زمینه را برای شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیر رسمی در حاشیه شهر فراهم آورد. تا

و جذب نظر مساعد مسئولین سازمان‌های مربوطه بوده است. اکثریت مردم ساکن شهر و حتی روستاهای اطراف شهر نظرآباد عقیده داشته و دارند که مرحوم مقدم نه تنها باعث احداث کارخانه که سبب ایجاد اشتغال و تغییر و تحولات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در منطقه شده‌است. هرچند که در مقطع کوتاهی پس از پیروزی انقلاب اسلامی (به عنوان سرمایه‌دار و ضد انقلاب) ناراضی‌هایی از وی اظهار شده‌است.

اینکه، به مرور، با افزایش نقش خدمات در ساختار اقتصادی شهر، نقش صنعت همچون روند حاکم جهانی رو به افول گذارد.

به منظور بررسی جایگاه صنعت در شهر نظرآباد با استفاده از تکنیک‌های تحلیلی تحلیل ساختار اشتغال، مدل ترسیمی طولی - عرضی ایزارد، روش ضریب مکانی، دیاگرام سه گوش و روش چانسی هاریس نشان داده‌است که صنعت

شکل ۲: پراکنندگی مراکز صنعتی و مراحل رشد شهر نظرآباد

جدول شماره ۱ نشان می‌دهد که از کل شاغلان شهر در سال ۱۳۵۵ تعداد ۱۶۸ نفر (۵/۶ درصد) در بخش کشاورزی، تعداد ۱۹۳۹ نفر (۷/۷۵ درصد) در بخش صنایع و معادن و تعداد ۴۳۸ نفر (۱۷ درصد) در بخش خدمات به کار اشتغال دارند. بر این اساس، بخش صنایع و معادن نقش غالبی در اشتغال شهر داشته است.

از ۴۲۵۵ نفر شاغلین ۱۰ ساله و بیشتر شهر نظرآباد در سال ۱۳۶۵؛ ۱۴۰ نفر در بخش کشاورزی (۳/۳ درصد)، ۲۳۴۴ نفر (۵۵ درصد) در بخش صنعت و با ۱۷۷۱ نفر در بخش خدمات (۴۲ درصد) به کار اشتغال داشته‌اند.

از تعداد ۱۴۰۵۹ نفر شاغل ۱۰ ساله و بیشتر سال ۱۳۷۵ بخش کشاورزی با ۷۶۰ نفر (۴/۵ درصد)، صنعت با ۷۶۶۲ نفر (۵/۵۴ درصد) و خدمات با ۵.۶۳۷ نفر (۴۰ درصد) را به خود اختصاص داده بود. در این دوره نیز صنعت نقش برتر را در بخش‌های سه گانه اقتصادی داشته است.

در سال ۱۳۸۵ جمعیت شهر نظرآباد بالغ بر ۹۷۷۲۲ نفر بوده است که، از این تعداد، ۲۶۷۷۵ نفر شاغلین ۱۰ ساله و بیشتر بوده‌اند. در این دوره، سهم اشتغال در کشاورزی (با ۱.۱۵۸ نفر) ۳/۴ درصد، در صنعت (با ۱۳.۳۴۵ نفر) ۵۰ درصد و خدمات (با ۱۱.۸۹۳ نفر) ۴/۴۴ درصد بوده است.

در این دوره با اینکه سهم صنعت نسبت به دوره‌های قبل کاهش یافته، همچنان، رتبه نخست را به خود اختصاص داده است. در حالی که توزیع شاغلان استان تهران در سال ۸۵ در بخش‌های سه گانه کشاورزی، صنعت و خدمات به ترتیب ۲/۳، ۳۳/۸ و ۶۰/۱ درصد بوده است.

ملاحظه جدول شماره ۲ و مقایسه آن با تعداد شاغلین بخش صنعت نشان می‌دهد که این کارخانه نقش بسیار

نقش مهمی در اقتصاد این شهر دارد.

تحلیل ساخت اشتغال

اشتغال بارزترین شاخص، برای اندازه‌گیری توان اقتصادی یک شهر و کارترین عاملی است که می‌تواند عوامل اقتصادی را با نیاز به فضاهای شهری و، در نتیجه، شکل‌گیری کالبد شهر پیوند بزند. (رفیعی، ۱۳۶۹: ۲۲).

جدول ۱: مقایسه شاغلین بخش‌های اقتصادی شهر نظرآباد، استان تهران و ایران طی دوره ۵۵ تا ۸۵

قلمرو	سال بخش	۱۳۵۵		۱۳۶۵		۱۳۷۵		۱۳۸۵	
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
نظر آباد	کشاورزی	۱۶۸	۶/۵	۱۴۰	۳/۳	۷۶۰	۵/۴	۱۱۵۸	۴/۳
	صنعت	۱۹۳۹	۷۶	۲۳۴۴	۵۵	۷۶۶۲	۵۴/۵	۱۳۳۴۵	۵۰
	خدمات	۴۳۸	۱۷/۵	۱۷۷۱	۴۱/۷	۵۶۳۷	۴۰	۱۱۸۹۳	۴۴/۴
استان تهران	جمع	۲۵۶۳	۱۰۰	۴۲۵۵	۱۰۰	۱۴۰۵۹	۱۰۰	۲۶۷۷۵	۱۰۰
	کشاورزی	۲۳۸۲۱۴	۱۲،۵	۹۶۲۸۵	۴،۸	۱۲۹۱۵۰	۴،۴۹	۱۹۹۵۳۷	۴،۶
	صنعت	۶۹۶۲۹۵	۳۶،۵	۵۸۶۳۲۵	۲۹،۰	۹۷۱۲۸۸	۳۳،۸۰	۱۴۵۲۸۸۷	۳۳،۸
ایران	خدمات	۹۷۴۰۳۹	۵۱،۰	۱۳۳۶۷۷۷	۶۶،۲	۱۶۹۶۱۹۹	۵۹،۰۲	۲۴۸۹۸۶۳	۵۷،۹
	جمع	۱۹۰۸۵۴۸	۱۰۰،۰	۲۰۱۹۳۸۷	۱۰۰	۲۸۷۳۷۳۹	۱۰۰	۴۲۹۷۰۴۵	۱۰۰،۰
	کشاورزی	۲۹۹۱۸۰۲	۳۴،۳	۳۱۹۰۷۶۱	۲۹،۰	۳۳۵۷۲۶۳	۲۳،۰	۳۶۸۶۷۴۷	۱۸،۰
ایران	صنعت	۳۰۰۹۴۰۱	۳۴،۵	۲۷۸۱۰۰۸	۲۵،۳	۴۴۷۲۹۵۸	۳۰،۷	۶۴۹۳۳۹۸	۳۱،۷
	خدمات	۲۷۱۹۰۲۰	۳۱،۲	۵۰۲۹۷۶۶	۴۵،۷	۶۴۸۴۳۲۳	۴۴،۵	۹۸۰۸۶۹۱	۴۷،۹
	جمع	۸۷۲۰۲۲۳	۱۰۰	۱۱۰۰۱۵۳۵	۱۰۰	۱۴۵۷۱۵۷۲	۱۰۰	۲۰۴۷۳۴۴	۱۰۰

در مقایسه با استان تهران و کل کشور بیشتر است، ولی در مقایسه با تغییر شاغلین کل شهر رشد کمتری (۲/۴۵ درصد) دارد. این وضعیت در مقیاس استانی (۲/۸۴) در حدود ۶/۲۱ درصد نسبت به متوسط رشد اقتصادی (۸/۱۰۵) کاهش داشته است. همچنین، در مقیاس ملی (۴/۹۲) در حدود ۶/۳۳ درصد نسبت به متوسط رشد اقتصادی (۱۲۶) کاهش داشته است. بدین ترتیب، ملاحظه می‌شود که نسبت افزایش شاغلین بخش

جدول ۲: تعداد کارگران کارخانه پارچه بافی مقدم

سال	تعداد
۱۳۳۸	۴۰۰
۱۳۴۵	۴۰۰
۱۳۵۵	۶۰۰
۱۳۶۵	۱۳۰۰
۱۳۷۵	۱۰۰۰
۱۳۸۵	۶۰۰
۱۳۹۰	۴۰۰

صنعت شهر نظرآباد نسبت به استان تهران و کل کشور بیشتر بوده‌است.

ارقام جدول ذیل نشان می‌دهد که در دوره ۱۳۸۵-۱۳۷۵ میزان تغییر شاغلین بخش خدمات شهر نظرآباد بیش از صنعت و کشاورزی بوده، به گونه‌ای که صنعت در سطح شهر نظرآباد با تغییر ۲/۱۷۴ درصدی با میزان تغییر اشتغال کل شهر ۲/۱۶ درصد کمتر افزایش یافته است. در حالی که تغییر شاغلین صنعت در سطح استان تهران رشدی برابر با متوسط رشد اقتصادی استان تهران بوده و در سطح ملی ۷/۴ درصد بیشتر از متوسط رشد اقتصادی (۳/۱۵۱) تغییر یافته است. این نسبت‌ها در استان البرز کمتر از شهر نظرآباد بوده است.

روش ضریب مکانی

این روش، اقتصاد منطقه را به دو بخش پایه و غیر پایه تقسیم می‌کند. بخش پایه شامل تمام فعالیت‌هایی است که بازار نهایی آنها در خارج منطقه است و منجر به صدور کالا یا خدمات می‌شود. بازار نهایی بخش غیر پایه درون منطقه

است و برای مصرف داخلی کالا یا خدمات تولید می‌کند. (صرافی، ۱۳۷۹: ۱۰۶).

جدول ۳: وضعیت انتقال شهر نظر آباد به تفکیک بخش های اقتصادی در مقایسه با استان های همجوار و ایران

شرح	شهر نظرآباد		استان تهران		استان البرز		ایران	
	تا ۱۳۵۵	تا ۱۳۶۵ تغییر	تا ۱۳۵۵	تا ۱۳۶۵ تغییر	تا ۱۳۵۵	تا ۱۳۶۵ تغییر	تا ۱۳۷۵	تا ۱۳۸۵ تغییر
نوع اشتغال	بر پایه ۱۳۵۵	بر پایه ۱۳۶۵	بر پایه ۱۳۵۵	بر پایه ۱۳۶۵	بر پایه ۱۳۵۵	بر پایه ۱۳۶۵	بر پایه ۱۳۷۵	بر پایه ۱۳۸۵
کشاورزی	۸۳/۳	۱۵۲/۴	۴۰/۴	۱۵۴/۵	۱۰۶/۶	۱۰۹/۸	۱۰۹/۸	۱۰۹/۸
صنعت	۱۲۰/۸	۱۷۴/۲	۸۴/۲	۱۴۹/۶	۹۲/۴	۱۴۵/۲	۱۴۵/۲	۱۴۵/۲
خدمات	۴۰۴/۳	۲۱۱	۱۳۷/۲	۱۴۶/۸	۱۹۷/۶	۱۵۱/۳	۱۵۱/۳	۱۵۱/۳
جمع	۱۶۶	۱۹۰/۴	۱۰۵/۸	۱۴۹/۵	۱۲۶	۱۴۰/۵	۱۴۰/۵	۱۴۰/۵

شدید داشته، ۱۳۶۵ نقش صنعتی داشته و در سال ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ نقش شهر به سمت خدمات سوق پیدا کرده است.

نقش شهر نظرآباد به روش چانسی هاریس

هاریس با تعیین استان‌ها برای هر یک از شاخه‌های کار و فعالیت شهری، توانسته نقش آمر و حاکم هر شهر را مشخص کند و، بر این اساس، هاریس در زمینه کار و نقش شهرها به تشخیص ۹ گروه شهر توفیق یافته است. (فرید، ۱۳۷۱: ۳۲۹).

شهرهای صنعتی ناب، شهرهایی هستند که آنجا تعداد نیروی انسانی جذب شده در مشاغل صنعتی حداقل ۴۵

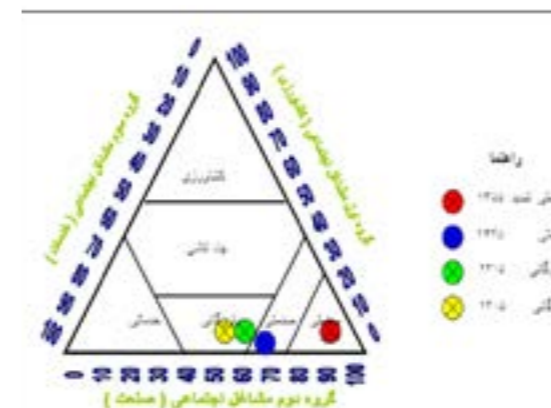
باتوجه به جدول شماره ۳، تغییرات ضریب مکانی شهر نظرآباد، در دوره‌های ۵۵ تا ۸۵ ضریبی بالاتر از یک بوده و شهر صادر کننده کالا و خدمات صنعتی است و بخش صنعت جزو فعالیت‌های پایه‌ای شهر محسوب می‌شود. این ضریب روند کاهشی را از دوره ۵۵ تا دوره ۸۵ نشان می‌دهد.

نقش اقتصادی شهر بر اساس دیاگرام سه گوش

نمودار شماره ۱ که با استفاده از داده‌های سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن در سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵ ترسیم شده نشان می‌دهد که این شهر در سال ۱۳۵۵ نقش صنعتی

جدول ۴: تغییرات ضریب مکانی شهر نظرآباد ۸۵-۱۳۵۵ نتایج سرشماری

شاغلین صنایع	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
شاغلین صنعت نظرآباد	۱۹۳۹	۲۳۴۴	۷۶۶۲	۱۳۳۴۵
کل شاغلین نظرآباد	۲۵۶۳	۴۲۵۵	۱۴۰۵۹	۲۶۷۷۵
شاغلین صنعت کشور	۳۰۰۹۴۰۱	۲۷۸۱۰۰۸	۴۴۷۲۹۵۸	۶۴۹۳۳۹۸
کل شاغلین کشور	۸۷۹۹۴۲۰	۱۱۰۰۱۵۳۵	۱۴۵۷۱۵۷۲	۲۰۴۷۶۳۴۴
تغییرات ضریب مکانی	۲/۲۱	۲/۱۸	۱/۷۷	۱/۵۷

شکل ۳: دیاگرام سه گوش تعیین نقش اقتصادی نظرآباد ۸۵ - ۱۳۵۵

ماخذ: نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۸۵-۱۳۵۵

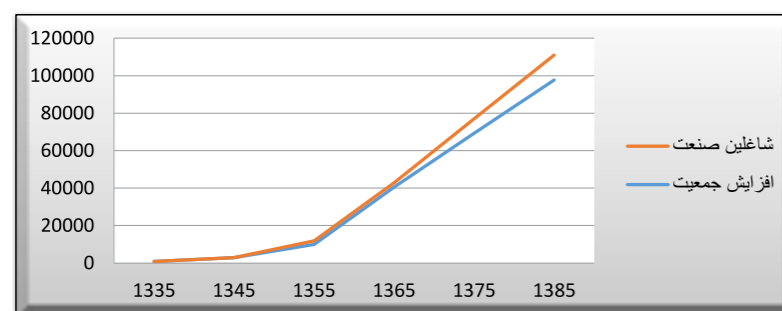
نتیجه گیری

نتایج مطالعه نشان داد که تحولات شهر نظرآباد تا اندازه زیادی تحت تأثیر احداث کارخانه پارچه بافی مقدم قرار داشت و می‌توان ادعان داشت که آقای مقدم به آرزوی خود، که تبدیل نظرآباد از یک روستا به شهری آباد بود، رسیده است. به‌ویژه تأثیر این کارخانه در مراحل اولیه توسعه روستا و تبدیل آن به شهر بسیار گسترده‌تر از دهه اخیر بوده‌است. با گذشت زمان و تأسیس سایر کارخانجات و کارگاه‌های صنعتی و تجاری، خدماتی از نقش‌آفرینی کارخانه مقدم کاسته می‌شود. البته به نظر می‌رسد که ضعف‌های مدیریتی و کم‌توجهی به تغییرات فناوری و به روز نشدن فعالیت کارخانه و سرعت بالای تحولات اقتصادی و اجتماعی ناشی از موقعیت جغرافیایی شهر از دیگر عوامل کاهش نقش این کارخانه در تحولات فضایی و کالبدی شهر است. ارزیابی‌های صورت گرفته با استفاده از تکنیک‌های تحلیل ساخت اشتغال، مدل ترسیمی طولی - عرضی ایزارد، روش ضریب مکانی، دیاگرام سه گوش و روش چانسی هاریس، در طی دوره‌های ۵۵ تا ۸۵ نیز نشان‌دهنده نقش محوری صنعت در اقتصاد شهر از بدو شروع فعالیت

تا دهه ۱۳۶۵ است. از آن به بعد، نقش صنعت، به مرور، کاهش یافته است. درصد بالای فعالیت‌های صنعتی، نسبت بالای شهرنشینی، گسترش خدمات دولتی و پذیرش نقش وسیع‌تر اداری نظرآباد را در موقعیت خاصی قرار داده است. تحولات اقتصادی بر ظرفیت اشتغال شهر تأثیر گذاشته و، در نتیجه، افزایش جمعیت شهری را در پی داشته است؛ به طوری که جمعیت شهر نظرآباد از ۷۹۹ نفر در سال ۳۵ به ۹۷.۷۲۲ نفر در سال ۱۳۸۵ رسید.

در جمعیت پذیری یک سکونتگاه، عوامل مختلفی چون جاذبه‌های طبیعی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، نقش ایفا کنند. از عوامل فوق، عامل اقتصادی و اشتغال مهم‌ترین نقش را دارند. (شکل ۳).

اتخاذ خط مشی‌های تمرکززدایی صنعتی از سال ۱۳۴۶ به بعد و قانون ممنوعیت احداث صنایع در شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران، تا حدودی، سبب کاهش تدریجی استقرار صنایع در تهران و انتقال آن به نواحی اطراف و ظهور محورهای صنعتی پیرامونی در امتداد جاده‌های ارتباطی و اصلی متصل به تهران شده‌است. شکل‌گیری خودجوش و کنترل نشده این کریدورهای صنعتی نمایانگر عدم توقف

شکل ۴: روند افزایش جمعیت و تعداد شاغلین بخش صنعت شهر نظرآباد طی دوره‌های ۳۵ تا ۱۳۸۵

در مطالعات قبلی توسط شیعه (۱۳۸۹)، مهدوی (۱۳۶۱)، محمدزاده (۱۳۸۸)، کولین کلاک، به نقل از شیعه (۱۳۸۹) و شکویی (۱۳۷۵) به آنها اذعان شده‌است.

بدین ترتیب، می‌توان نتیجه گرفت که روند تحول سکونتگاه‌ها در ایران نیز با تمام تفاوت‌های موجود تا حدود زیادی شباهت به تحولات سکونتگاه‌های سایر کشورها دارد و می‌توان از تجارب آنها (در برنامه‌ریزی توسعه سکونتگاه‌ها) متناسب با ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی و طبیعی کشورمان بهره گرفت.

گسترش فضایی قطب صنعتی تهران و وسیع‌تر شدن فضای قطبی آن است. در میان این محورها، محور صنعتی غرب تهران به طول بیش از ۱۴۰ کیلومتر، که از میان شهرهای کرج، هشتگرد و نظرآباد عبور می‌کند و به قزوین می‌پیوندد، طولانی‌ترین و مترکم‌ترین محور از نظر استقرار صنایع و کانون‌های جمعیتی است. (فلاحیان، ۱۳۸۴: ۱۸۲).

همسو با کاهش نقش صنعت در جذب فرصت‌های شغلی و افزایش مهاجرت از روستاها و شهرهای دیگر به نظرآباد و تبدیل نظرآباد به مرکز شهرستان و سایر تحولات اقتصادی و اجتماعی که در این سکونتگاه رخ داده، نقش خدمات در اقتصاد شهر افزایش یافته است؛ به گونه‌ای که بر اساس نتایج سرشماری سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵، درصد شاغلین بخش صنعت از ۷۶ درصد به ۵۰ درصد کاهش یافته و، در مقابل، شاغلین بخش خدمات از ۵/۱۷ درصد سال ۱۳۵۵ به ۴/۴۴ درصد کاهش یافته است.

همان‌طور که ملاحظه شده، این روند شباهت زیادی به روند تحولات سایر سکونتگاه‌ها و شهرهای دنیا دارد که

منابع

- دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
 طاهرخانی، مهدی (۱۳۸۰). "نقش نواحی صنعتی در توسعه مناطق روستایی". *پژوهش‌های جغرافیایی*. شماره ۴۰. مهرماه. ص ۴۵-۳۳.
- عسگری، حسین (۱۳۸۶). *دشمنی به وسعت تاریخ: نگاهی جامع به نظریات غربی‌ترین شهرستان استان تهران*. تهران: نشر شهید سعید محبی.
- گیلبرت، آلن و ژوزف کاکلر (۱۳۷۵). *شهرها، فقر و توسعه شهرنشینی در جهان سوم*. ترجمه پرویز کریمی‌ناصری. تهران: اداره کل روابط عمومی و بین الملل شهرداری تهران.
- لمتون، ا.ک. س. (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- مرکز آمار ایران (۱۳۵۵). *نتایج سرشماری عمومی و نفوس و مسکن شهرستان کرج*.
- مرکز آمار ایران (۱۳۶۵). *نتایج سرشماری عمومی و نفوس و مسکن شهرستان کرج*.
- مرکز آمار ایران (۱۳۷۵). *نتایج سرشماری عمومی و نفوس و مسکن شهرستان ساوجبلاغ*.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). *نتایج سرشماری عمومی و نفوس و مسکن شهرستان نظرآباد و شهرستان‌های کرج، شهریار و ریاط کرج*.
- محمد زاده، رحمت (۱۳۸۸). "بررسی آثار مدرنیته‌ی غرب بر شهرسازی ایران". فصلنامه *صحه*. دانشگاه شهید بهشتی. شماره ۴۸. بهار و تابستان. دوره ۱۸. ص ۷۹-۹۴.
- مهدوی، حسین (۱۳۶۱). *تحولات سی ساله یک ده در دشت قزوین. در مسایل ارضی و دهقانی*. مجموعه کتاب آگاه. تهران: انتشارات آگاه.
- مؤمنی، مصطفی (۱۳۷۷). *پایگاه جغرافیایی شهری در ایران*. تهران: انتشارات فرهنگستان علوم.
- ولی بیگی، حسن و فرشته رحیمی‌الماسی (۱۳۸۳). "تجزیه و تحلیل مزیت‌های نسبی صنعت فاستونی باقی ایران". فصلنامه *پژوهشنامه بازرگانی*. شماره ۳۰. بهار. ص ۱۸۵ تا ۲۱۱.
- Emrah Altinok and Hüseyin Cengiz (2008). The Effects of Urban Sprawl on Spatial Fragmentation and Social Segregation in Istanbul, 44th ISOCARP Congress 2008.
- Christian Tetey (2005). URBANIZATION IN AFRICA IN RELATION TO SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT: A MULTIFACETED QUANTITATIVE ANALYSIS. A Dissertation for the Degree Doctor of Philosophy of Urban Studies & Public Affairs The University of Akron.
- Cetin M.(2009). A satellite based assessment of the impact of urban expansion around a lagoon Journal. Environ. Sciences. Technology ., 6 (4), 579-590, Autumn
- Xiangzheng Deng, Jikun Huang, Scott Rozelle and Emi Uchida (2008). Growth, Population and Industrialization and Urban Land Expansion of China, Journal of Urban Economics, 63: 96-115 .
- احمدی، مجید (۱۳۷۴). "صنعتی شدن و تحولات شهری *سازند*". پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس .
- بحرینی، سیدحسین (۱۳۷۸). *تجدد، فرا تجدد و پس از آن در شهرسازی*. انتشارات دانشگاه تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵). *از شمار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثیر*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حکمت نیا، حسن و ابوالفضل قبری هفتچشمه، (۱۳۸۵). *اصول و روش‌های برنامه‌ریزی شهری*. یزد: مفاخر.
- رضوانی، محمدرضا و مهدی رمضانزاده لسبویی و مرتضی محمد پور جابری (۱۳۸۹). "تحلیل اثرات اقتصادی - اجتماعی نواحی صنعتی در توسعه روستایی مورد: ناحیه‌ی صنعتی سلیمان‌آباد تنکابن". فصلنامه *جغرافیا و توسعه*. شماره ۱۸، تابستان، ص ۵ تا ۲۶.
- رفیعی، مینو (۱۳۶۹). *مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی*، اقتصاد. وزارت مسکن و شهرسازی.
- زیاری، کرامت ا... (۱۳۸۲). "تحولات اجتماعی - فرهنگی ناشی از انقلاب صنعتی در توسعه فضایی تهران". *مجله جغرافیا و توسعه* بهار و تابستان. ص ۱۵۱ تا ۱۶۴.
- ژان باستیه (۱۳۷۷). *شهر*. ترجمه علی اشرفی. تهران: دانشگاه هنر.
- سرور امینی، شبنم و علی اسدی و خلیل کلانتری (۱۳۸۹). "بررسی اثرات شهرک صنعتی اشتهارد بر توسعه روستاهای همجوار". *نشریه اقتصاد و توسعه کشاورزی (علوم و صنایع کشاورزی)*. دانشگاه فردوسی مشهد، دوره ۲۴، شماره دوم تابستان. ص ۲۲۷-۲۳۸.
- سلیمانی، محمد (۱۳۷۲). "صنعتگرایی و تحولات شهرنشینی اراک با تأکید بر تأثیرات متقابل شهر اراک و شهر صنعتی - رساله دکتری"، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس .
- شریفی، عبدالبنی (۱۳۸۰). "نقش صنعت در توسعه کالبدی - فضایی/هوازی". پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم .
- شکویی، حسین (۱۳۷۵). *اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا*، جلد اول، چاپ اول. تهران: انتشارات گیتاشناسی.
- شیعه، اسماعیل (۱۳۸۶). "نقش دهی صنعتی به شهرهای ایران در دوران معاصر". *نشریه بین المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران*، شماره ۵. جلد ۱۸، زمستان. ص ۴۵-۵۳.
- (۱۳۸۹). *آهنک صنعت، آوای شهر*. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- فرهمنند، شکوفه و علی عسگری و مرتضی سامتی (۱۳۸۷). "تحلیل فضایی توسعه شهری در ایران" (رشد اندازه شهرها) *تحقیقات اقتصادی*، بهار (شماره ۸۲)، ص ۱۶۳-۱۸۵.
- قانع عزآبادی، ابراهیم (۱۳۷۷). "تحولات شهر و شهرنشینی یزد با تأکید بر نقش صنعت". پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم.
- قره نژاد، حسن (۱۳۸۵). *جغرافیای صنعتی*، انتشارات جهاد دانشگاهی واحد اصفهان. چاپ هفتم.
- صراف، مظفر (۱۳۷۹). *میانی برنامه ریزی توسعه منطقه‌ای*. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- طاهرخانی، مهدی (۱۳۷۹). "نقش نواحی صنعتی در توسعه مناطق روستایی مطالعه موردی استان مرکزی، رساله دکتری".